

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

© 2012 р.

О.М.Гріньова (м. Київ)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕМПЕРАМЕНТУ І ХАРАКТЕРУ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розбудови Української держави економічна криза в країні зумовлює кризу соціально-політичну, що, в свою чергу, призводить до загострення психологічних проблем кожного індивіда. Вплив негативних соціальних факторів зумовлює зниження духовності нації, знецінення моральних цінностей, збіднення та примітивізацію свідомості й самосвідомості молоді. А це, в свою чергу, призводить до гальмування самореалізації, самовизначення, “стратегії життя” молодого покоління українців. Здатність індивіда протидіяти руйнівному впливу соціальних факторів значною мірою обумовлюється специфікою його характеру. Адже саме досягнення високого рівня розвитку спрямованості, моральних, вольових, інтелектуальних якостей характеру зумовлює здатність людини діяти в відповідності з власними моральними принципами не лише в звичайних побутових ситуаціях, але і в тих ситуаціях, які не сприяють прояву позитивних рис характеру індивіда. Усе це зумовлює необхідність вивчення індивідуально-типологічних передумов генезису характеру людини, серед яких важливе місце займає темперамент, який є природною, біологічною основою характеру. Тому метою даної статті є теоретичний аналіз взаємозв'язку феноменів темпераменту і характеру в психолого-педагогічній літературі.

Складність проблеми темпераменту обумовлює наявність в психологічній науці різних визначень даного терміну, а також різних підходів до вивчення змісту й передумов темпераменту. Так, за В.Д.Небиліциним, “Темперамент - це характеристика індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто темпу, швидкості, інтенсивності психічних процесів і станів, які складають цю діяльність” [15, с. 153]. Згідно з І.С.Вотчіним та А.А.Бочкарьовим, “Темперамент - це сукупність властивостей, які характеризують динамічні особливості перебігу психічних процесів і поведінки людини, їх силу, швидкість, виникнення, припинення й зміни, тобто збудження, гальмування й переключення” [6, с. 4]. На думку С.Л.Рубінштейна, темперамент являє собою динамічну характеристику психічної діяльності індивіда [20].

Таким чином, складність проблеми темпераменту, наявність різних точок зору щодо розуміння змісту цього феномену зумовлює наявність різних підходів до проблеми впливу темпераменту на становлення інших психічних феноменів, у тому числі - характеру.

У XIX ст. стрімкий розвиток біології й медицини сприяв активізації психологічних досліджень, підвищенню уваги вчених до проблеми особистісного розвитку індивіда, зокрема - до проблеми характеру. Так, як зазначає Ф.Полан, “В яку б галузь людської діяльності й життя ми не подивились, ми скрізь побачимо, що наша нездатність оцінювати характери є причиною нескінченних негараздів, страждань і нещастя” [17, с. 1]. Одні з перших розробок проблеми співвідношення феноменів темпераменту і характеру представлені в роботах А.Бена [4], Дж.С.Мілля [14], Т.Рібо [19] та ін. У роботах вчених поняття характеру і темпераменту ототожнюються. На думку авторів, характер людини успадковується і зумовлюється переважанням у неї певного психічного феномену. Тому основними типами характерів є

“почуттєві”, “емоційні”, “вольові”. За рівнями розвитку позитивних якостей характери людей поділяються на “вищі” і “нижчі”. Такі твердження авторів є підґрунтям для спроб обґрунтування в їх роботах проблеми класової нерівності. На думку вчених, кожна людина має займати те місце в суспільстві і виконувати ту діяльність, яка відповідає її характеру; індивід не має прагнути змін і будувати своє життя інакше, аніж це передбачено його “характером” [4]; [14]; [19]. Схожої точки зору на проблему характеру дотримується і Е.Шпрангер, який вважає, що кожна людина має біологічно обумовлені “передумови до переживань і дій”, які визначають систему її соціальних ставлень і спрямованості [26]. У роботах Г.Компейре характер також розглядається, як сукупність ознак, яка формується ще до народження людини і упродовж її життя залишається незмінною. Так, автор зазначає, що “... дитина, яка буде старанною, проявляє цю якість так само, як вона хапає рожок” [9, с. 261].

Подальший розвиток ідеалістичних ідей про феномен характеру представлений в роботах представників конституційно-біологічного підходу. Основними передумовами становлення характеру вчені вважали біологічні: особливості конституції, вегетативно-ендокринної та нервової систем. Одним з найбільш відомих представників цього підходу є О.Кречмер. На думку вченого, характер індивіда обумовлений його конституцією та хімізмом тіла. Конституція тіла людини являє собою “суму всіх “індивідуальних властивостей”, які закладені біологічно і передаються по спадковості” [11, с. 293]. Однак характером О.Кречмер називає “суму всіх можливих реакцій людини в сенсі прояву волі й ефекту, які утворились упродовж всього її життя, а отже, з спадкових передумов і всіх екзогенних факторів: соматичних впливів, психічного виховання, середовища і переживань” [11, с. 294]. Таким чином, можна констатувати, що, хоча О.Кречмер підкреслює визначальний вплив біологічних чинників на становлення характеру, однак він також визнає можливість і соціальної обумовленості генезису характеру.

Подальший розвиток ідей про те, що темперамент (під яким вчені розуміли сукупність біологічних передумов становлення характеру) є важливою, однак не єдиною детермінантою генезису характеру, представлений в роботах А.Фульє [25], Фр. Кейра [8]. А. Фульє в структурі характеру виділяє “вроджений” і “набутий” компоненти. Передумовами формування “вродженого характеру”, на думку автора, є розум і воля індивіда. Однак в процесі постнатального розвитку характер індивіда, згідно з автором, не є статичним, а змінюється і ускладнюється завдяки формуванню “набутого характеру”. Основним фактором становлення останнього, на думку А.Фульє, є вплив соціуму. Схожої точки зору дотримується і Фр. Кейра, згідно з яким характер включає як темперамент та зумовлені ним властивості, так і набуті якості. На думку автора, основними структурними компонентами характеру є вдача і звички. Під “вдачею” автор розуміє настрій, який є найбільш типовим для людини. Цей настрій, на думку автора, зумовлений особливостями тілесної організації, кровообігу, травлення, впливу зовнішнього середовища тощо, а також залежить від успадкованих властивостей, тобто - від темпераменту. Звички, на думку автора, на відміну від “вдачі”, формуються в умовах засвоєння індивідом життєвого досвіду і залежать від конкретно-історичної ситуації життя людини [8].

А.Фульє також зазначає, що “набутий” характер формується тільки в умовах існування людини в соціумі і під впливом соціуму, який “... і створює, власне, характер в протилежність темпераменту і вродженим властивостям” [25; С. 9]. Однак, згідно з автором, характер людини є пасивним продуктом впливу успадкованих біологічних передумов (темпераменту і конституції) та соціуму. Активність самого індивіда в процесі генезису характеру не враховується. А.Фульє підкреслює, що становлення “вродженого” і “набутого” характеру - процеси протилежні, подолання “набутих” характером “вродженого” і є механізмом особистісного зростання індивіда [24].

Подальший розвиток ідей про “боротьбу” темпераменту і характеру представлений в роботах В.Франкла [24], П.П.Вікторова [5] і О.М.Новицького [2]. У дослідженнях В.Франкла темперамент ототожнюється з біологічною, тваринною природою людини. Основною метою засвоєння людиною духовних цінностей, становлення характеру в цілому і є подолання темпераменту [24]. П.П.Вікторов підкреслює, що темперамент являє собою первинну, “вроджену реакцію”, а характер - вторинну, “набуту реакцію”. Становлення і активізація характеру в онтогенезі зумовлює гальмування темпераменту, тому “... характер і темперамент є немов би антагоністами один до одного” [5, с. 11]. О.М.Новицький також зазначає, що темперамент, у всіх своїх відтінках, морально байдужий, а характер полягає в моральних протилежностях доброго й поганого [2]. Тому основною метою генезису характеру, згідно з автором, є усвідомлення індивідом “доброго й поганого”, тобто характер виступає як чинник розширення свідомості й самосвідомості. Тому саме становлення характеру забезпечує створює необхідні умови для усвідомлення індивідом морального аспекту власних дій і вчинків і, як наслідок, - подолання природніх, темпераментальних властивостей, які проявляються в філогенетично незрілих формах поведінки людини і є джерелом руйнівних потягів і соціально неприйнятних прагнень [2].

Таким чином, на думку авторів, темперамент являє собою сукупність природних, біологічних передумов становлення психіки людини, її природні інстинкти і потяги [2]; [5]; [8]; [11]; [24]; [25]. На відміну від темпераменту, характер індивіда формується в умовах соціуму, його специфіка обумовлюється конкретно-історичними умовами, в яких існує конкретний індивід і впливає переважно на становлення моральних рис особистості та її моральності в цілому. А це, в свою чергу, створює передумови для подолання індивідом власних вроджених, “тваринних” потягів та форм поведінки. Поширення такого підходу до дослідження співвідношення феноменів характеру і темпераменту в психології в кінці ХІХ- на початку ХХ ст. значною мірою було зумовлено активним розвитком медицини і біології, а саме - вивчення інстинктів і рефлексів тварин і спроб порівняти основні механізми умовно-рефлекторної діяльності людини і тварин. Оскільки темперамент вважався сукупністю інстинктивних проявів індивіда, а характер - умовнорефлекторних проявів, які формуються під впливом конкретного мікросоціуму, то що співвідношення характеру і темпераменту в роботах вчених розглядалось аналогічно до співвідношення інстинктів і рефлексів.

Однак з розвитком наукових підходів до проблеми умовнорефлекторної основи функціонування людської психіки в роботах І.П.Павлова було доведено, що темперамент і характер є складними психічними феноменами і до сукупності інстинктивних і умовнорефлекторних проявів психіки не зводяться [16]. Тому їх співвідношення є набагато складнішим, ніж співвідношення рефлексів і інстинктів. Так, Н.Д.Левітов підкреслює, що темперамент є природною і необхідною передумовою становлення якостей характеру, однак характер до темпераменту не зводиться. Генезис характеру і темпераменту людини в онтогенезі відбувається в нерозривній єдності і тільки в окремих випадках “характер може вступати в конфлікт з темпераментом” [12].

У роботах Б.Г.Анан'єва [1], І.М.Кондакова [10] темперамент також розглядається як природна основа характеру. Так, за Б.Г.Анан'євим, характер виникає на основі темпераменту, перетворює його й створює структуру особистості, до складу якої входить темперамент, являючи собою динамічну сторону характеру. Темперамент проявляється в певній емоційній спрямованості властивостей характеру, в певній швидкості протікання психічних процесів і властивостей особистості [1].

Згідно з І.М.Кондаковим, темперамент являє собою спадкову основу характеру, відіграє важливу роль у формуванні характеру в дитячому віці й надає певну специфіку проявам характеру упродовж всього життя людини [10].

Згідно з О.Ф. Філатовою, "Характер не можна ототожнювати з темпераментом, і водночас вони тісно взаємопов'язані. Темперамент своєрідно "забарвлює" риси характеру і може якісно змінюватись під його впливом" [23, с. 39].

Крізь роботи радянських фізіологів і психологів вже з початку ХХ ст. червоною ниткою проходить думка про те, що тип темпераменту людини, зокрема – тип нервової системи, який лежить в його основі, є фізіологічною основою характеру. Темперамент і характер індивіда існують в нерозривній єдності, тому в роботах вчених підкреслюється складність розмежування поведінкових проявів, якостей характеру і темпераменту і цих феноменів у цілому (Н.Д.Левітов [12], В.Д.Небиліцин [15], І.П.Павлов [16], В.В.Развінова [18] та ін.).

Так, за В.Д.Небиліциним, "... прямиї прояв особливостей нервової системи в динаміці щоденної поведінки є швидше виключенням, ніж правилом: динамічна сторона (темп і інтенсивність) людських реакцій і вчинків, які мають місце в звичних життєвих ситуаціях, виходячи з багатьох даних, лише незначною мірою є функцією властивостей нервової системи, а обумовлена значно більшою мірою виховними зусиллями і регулюючими впливами соціального оточення" [15].

І.П.Павлов також зазначає, що "... в решті решт остаточна нервова діяльність є сплав з рис типу [темпераменту] і змін, обумовлених зовнішнім середовищем, - фенотип, характер" [16, с. 334].

За В.В.Развіновою, "Кожний прояв особистості в дійсності являє собою сплав з рис темпераменту, рис характеру і інших властивостей особистості. Тому розмежування в кожному конкретний момент властивостей темпераменту і властивостей характеру є досить складним завданням" [18, с. 11]. На думку автора, характер і темперамент відрізняються за сферами прояву. Темперамент проявляється лише в зовнішній, формальній стороні поведінки, він характеризує лише динамічність, інтенсивність та емоційну виразність діяльності людини. Характер втілює основні риси спрямованості індивіда й визначає зміст і якість діяльності індивіда [18, с. 11]. Тому діапазон проявів характеру в діяльності є значно ширшим, ніж темпераменту.

У роботах В.В.Развінової [18], О.Ф.Філатової [23] підкреслюється думка про те, що, оскільки темперамент і характер в онтогенезі існують у нерозривній єдності, то не лише темперамент є важливою детермінантою становлення характеру, але і особливості характеру індивіда, генезис яких відбувається під впливом не лише біологічних, але й соціальних детермінант, впливають на темперамент людини і можуть призводити до зміни його властивостей. Так, О.Ф.Філатова зазначає, що "... включаючись в розвиток характеру, властивості темпераменту зазнають змін, через що одні і ті самі вихідні властивості можуть призвести до різних властивостей характеру..." [23, с. 49].

В.В.Развінова також підкреслює, що характер має регулюючу функцію по відношенню до темпераменту. При виконанні діяльності, яка має високу суб'єктивну значущість, індивід може проявляти ті якості характеру, які на основі його типу темпераменту формуються дуже повільно і в побутових ситуаціях проявляються у нього недостатньою мірою (наприклад, вихованість у холерика, рішучість у меланхоліка тощо). За умови наявності високої суб'єктивної значущості певної мети риси характеру можуть "маскувати" темперамент, а за умови досягнення високого рівня розвитку і стійкості якостей характеру (в першу чергу - моральних) таке маскуванню індивід здійснює постійно. Автор зазначає, що властивості темпераменту мають "деяку мінливість", однак в межах, "окреслених спадковим фактором" [18, с. 12]. Однак автор

підкреслює, що становлення властивостей темпераменту є менш опосередкованим різними чинниками в порівнянні з властивостями характеру. Тому якості темпераменту мають високу стійкість. Зміна окремих якостей темпераменту під впливом соціальних факторів, на думку В.В.Развінової, не спричиняє зміни інших його властивостей і структури й, відповідно, типу темпераменту в цілому.

Інша точка зору на детермінанти становлення характеру і можливість змін темпераменту упродовж життя людини представлена в концепції “соціального темпераменту” В.М.Русалова [21]. Згідно з автором, темперамент - це “... результат системного узагальнення інваріативних біологічних компонент, які залучені до функціональних систем поведінки. Завдяки “системному узагальненню” первинно генетична задана система властивостей людини (з первинною метаієрархією потреб, метапланом і метаспособом дій), включаючись в найрізноманітніші види діяльності, поступово трансформується і утворює незалежно від змісту самої діяльності узагальнену, якісно нову, індивідуально стійку систему інваріативних властивостей, але вже не біологічних, а психобіологічних або формальних властивостей індивідуальної поведінки” [21, с. 12]. У роботах автора підкреслюється думка про те, що становлення темпераменту на момент народження індивіда не завершується, а продовжується в дитячому віці. Тому хоча, згідно з В.М.Русаловим, темперамент є системою “інваріативних властивостей”, однак, оскільки ці властивості є не біологічними, а психобіологічними і продовжують своє формування в постнатальному періоді онтогенезу під впливом соціальних факторів, то це зумовлює наявність можливостей оптимізації темпераменту дитини шляхом впровадження системних виховних і розвивальних впливів в сімейному вихованні та в умовах перебування дитини в навчальному закладі. Надання значної уваги саме соціальним факторам темпераменту в роботах автора зумовлює той факт, що в структурі темпераменту В.М.Русалов виділяє предметно-діяльнісний і комунікативний аспекти, які відображають розгортання поведінкових програм індивіда в діяльності й міжособистісній взаємодії” [21, с. 12].

Подальший розвиток досліджень В.М.Русалова з проблеми соціальної обумовленості становлення темпераменту індивіда представлений в роботах О.Б.Гілевої, Т.В.Бочарової [7]. Згідно з результатами досліджень авторів було виявлено значні відмінності в структурі темпераменту учнів підліткового віку загальноосвітньої школи і ПТУ (група соціальної реабілітації): у учнів ПТУ було виявлено менше зв'язків між структурними компонентами предметної й комунікативної сфер темпераменту, що свідчить про недостатню цілісність даного феномену в цілому та інтегрованість його компонентів. При цьому у учнів загальноосвітньої школи виявлено вищі показники за шкалою соціальної сфери, а у учнів ПТУ – предметної. На думку О.Б.Гілевої та Т.В.Бочарової, такі результати пояснюються тим, що учні загальноосвітньої школи мають “... більше можливостей самоствердитись й вступати в різні взаємозв'язки саме в соціальній сфері” [7, с. 75]. Автори підкреслюють високу значущість соціальних факторів темпераменту. Негативні соціальні фактори можуть призвести до гальмування властивостей темпераменту. Тому, хоча, згідно з результатами досліджень О.Б.Гілевої та Т.В.Бочарової [7], В.М.Русалова [21] та ін., оскільки властивості темпераменту є не біологічними, а психобіологічними, то їх формування триває в постнатальному періоді онтогенезу під впливом переважно соціальних факторів.

Можливість змін темпераменту упродовж життя людини, впливу соціальних факторів на становлення темпераменту має особливу актуальність у контексті досліджень, які висвітлюють вплив властивостей темпераменту на окремі якості характеру. У роботах ряду авторів (Б.Г.Анан'єв [1], Н.Д.Левітов [12], В.Д.Небиліцин [15], І.П.Павлов [16] та ін.) підкреслюється думка про те, що немає “кращих” і “гірших” типів темпераменту, на основі кожного типу темпераменту можуть бути сформовані будь-які якості характеру. Однак, згідно з

В.Д.Небиліциним, будь-який тип темпераменту створює передумови становлення одних якостей характеру і ускладнює становлення інших [15].

Так, згідно з результатами експериментальних досліджень А.І.Щебетенко, рівень комунікабельності індивіда (а саме - ініціативності, легкості й експресивності спілкування) прямо корелює з показниками сили й лабільності нервової системи, які лежать в основі типу темпераменту [26]. А.А.Токарський підкреслює, що сангвінічний тип темпераменту створює передумови до становлення оптимізму як якості характеру, а меланхолічний - песимізму [22]. В.Д.Небиліцин також зазначає, що "При будь-якому темпераменті можна розвинути всі суспільно корисні властивості особистості. Одна конкретні прийоми розвитку цих властивостей значною мірою залежать від темпераменту. Тому темперамент - це важлива умова, яку необхідно враховувати при індивідуальному підході до виховання і навчання, до формування характеру..." [15]. При цьому, як зазначає А.В.Барташев, кожний тип темпераменту сприяє формуванню як позитивних, так і негативних характерологічних рис [3].

Таким чином, здійснений аналіз літературних джерел дає можливість констатувати, що проблемі взаємозв'язку темпераменту і характеру у психологічній літературі приділяється значна увага. У зарубіжній і радянській психології представлені різні підходи до співвідношення цих понять: феномени темпераменту і характеру ототожнюються; розглядаються як протилежні і такі, що обов'язково містять ряд протиріч; досліджуються як взаємопов'язані і взаємообумовлені. У роботах більшості сучасних вчених темперамент розглядається як важлива передумова становлення характеру, його природна основа, однак важливе значення мають і соціальні фактори генезису характеру.

У роботах вчених в ХХ ст. спостерігається зміщення акценту з розуміння незмінності темпераменту, однозначності його впливу на генезис характеру, особистості й долі людини в цілому на визнання можливості впливу соціальних факторів на властивості темпераменту, що найбільш повно відображено в концепції "соціального темпераменту" В.М.Русалова. У подальших роботах ряду вчених підкреслюється вплив окремих властивостей і типу темпераменту в цілому на становлення окремих якостей характеру. Таким чином, можна констатувати, що становлення темпераменту на момент народження індивіда не завершується, генезис темпераменту і характеру є взаємопов'язаним і взаємообумовленим. Тобто, властивості темпераменту сприяють формуванню одних якостей характеру індивіда і гальмують становлення інших. Тому крізь роботи радянських психологів червоною ниткою проходить думка про те, що в процесі навчання, виховання, професіоналізації індивіда необхідно враховувати його тип темпераменту. Однак соціальні фактори становлення характеру можуть призводити і до змін окремих властивостей темпераменту. Однак проведений аналіз психолого-педагогічної літератури не виявив системних досліджень, які б розкривали даний аспект проблеми співвідношення характеру й темпераменту.

Висока актуальність і соціальна значущість даної проблеми обумовлюють необхідність проведення подальших теоретичних та експериментальних досліджень взаємозв'язку темпераменту і характеру індивіда з метою виявлення особливостей становлення даних феноменів на різних вікових етапах, зокрема, в найбільш сензитивному для генезису характеру шкільному віці. Здійснення таких досліджень є необхідною передумовою для розробки програм активного соціально-психологічного навчання з метою попередження акцентуацій і розвитку позитивних якостей характеру школярів шляхом активізації властивостей темпераменту, а також для реалізації й поглиблення індивідуального підходу учителів і психологів шкіл в роботі з учнями через врахування типу і властивостей їх темпераменту як передумови становлення рис характеру.

Література

1. *Ананьев Б.Г.* Воспитание характера школьника / Ананьев Б.Г. – М.: Знание, 1941. – 82 с.
2. *Ананьев Б.Г.* Очерки истории русской психологии. - М.: Госполитиздат, 1947.-166с.
3. *Батаршев А.В.* Психология индивидуальных различий от темперамента к характеру и типологии личности / А.В. Батаршев. -М.: ВЛАДОС, 2001.-256с.
4. *Бен А.* Об изучении характера. – 1861.
5. *Викторов П.* Учение о личности как нервно-психическом организме. Вып. 1. М., 1887. - С. 11
6. *Вотчин И.С.* Темперамент – динамическая характеристика биологически обусловленных свойств личности [Учебно-методическое пособие] / И.С.Вотчин, А.А.Бочкарев. – Новосибирск: НГПУ, 2000. - 109 с.
7. *Гилева О.Б.* Влияние социальных условий на структуру темперамента / О.Б.Гилева, Т.В.Бочарова // Вопросы психологии. – 2000. - №4. – С. 73-75.
8. *Кейра Фр.* Характер и нравственное воспитание
9. *Компейре Г.* Душевная жизнь ребенка. - 1916, с. 261
10. *Кондаков, И.М.* Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – СПб.: "прайм-ЕВРОЗНАК", 2003. – 512с..
11. *Кречмер О.* Тело и характер. - М., 1930.
12. *Левитов Н.Д.* Психология характера / Левитов Н.Д. – М.: Издательство З.-М., 1969. -424 с.
13. *Мерлин В.С.* Очерк темперамента. - М., 1964.
14. *Милль Дж.* Система логики. - М., 1900. - С. 701
15. *Небылицин В.Д.* Темперамент / В.Д.Небылицин // Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - С. 153-159.
16. *Павлов И.П.* Полное собрание сочинений в шести томах в восьми книгах/ Павлов И.П. - М.: Изд-во АН СССР, 1951.
Том 3, Книга 2. М.: Изд-во АН СССР, 1951. - 440 с.
17. *Полан Ф.* Психология характера. - СПб, 1896.
18. *Развинова В.В.* Темперамент и его взаимосвязь с характером. - Саратов:Изд-во Саратов.ун-та,1973.-21с.
19. *Рибо Т.* Психология чувств. - К., 1897 - С. 330
20. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии / Рубинштейн С.Л. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
21. *Русалов В.М.* Предметный и коммуникативный аспекты темперамента человека / В.М.Русалова // Психологический журнал. – 1989. - Т.10. - №1.- С.11-16.
22. *Токарский А.* О темпераменте // Вопросы философии и психологии. 1896. Кн. 1. Январь. С. 1-19.
23. *Филатова А.Ф.* Половые различия в становлении характера подростка : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Филатова А.Ф. – М., 2009. - 519 с.
24. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: Сборник / Пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
25. *Фулье А.* Темперамент и характер. - М., 1896

26. Шпрангер Э. Основные идеальные типы индивидуальности // Психология личности: Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. — М.: Издательство Московского университета, 1982. — С. 55—59.
27. Щебетенко А.И. Психодинамическая общительность как условие формирования готовности к педагогической деятельности // Вопросы психологии. - 1984. - №3. - С. 128-132.

В статье рассматривается проблема взаимосвязи характера и темперамента в психологической науке. Представлен исторический обзор различных подходов к пониманию содержания этих феноменов в работах зарубежных и советских психологов в XIX - первой половине XX ст. Исследуются идеалистические, конституциональные и материалистические подходы к проблеме соотношения темперамента и характера, представители которых рассматривали эти феномены, как: тождественные, противоположные и противоборствующие, последовательные стадии психического развития человека, взаимосвязанные и взаимообусловленные. Рассматриваются подходы советских ученых к проблеме темперамента на основе психофизиологических исследований И.П.Павлова, И.М.Сеченова и др. Проанализированы подходы советских ученых к проблеме природных (темперамент) и социальных (семейное и школьное воспитание) детерминант генезиса характера. Представлена концепция “социального темперамента” в советской психологии. Рассматривается влияние темперамента на становление различных качеств характера в работах современных исследователей.

The problem of interconnection of character and temperament in psychological science. The historical review of different approaches to comprehension of this phenomena's content at publications of foreign and soviet psychologists of XIX - 1-st half of XX sentury is represented. The idealistic, constitutional and materialistic approaches to the problem of correlation of character and temperament are researched. The representatives of this approaches envisaged this phenomenas as the same, opposing and competing, coherent stages of mental development of human, interrelated and interconditioned. The angles of soviet scientists to the problem of temperament, based on mental and physiological rresearches of I.Pavlov, I.Sechenov are considered. The approaches of soviet scientists to the problem of biological (temperament) and social (family and school educating) determinants of character's forming are analyzed. The temperament's impact on development of different qualities of character at works of modern researches is considered.

Статтю подано до друку 12.12.2011.

© 2012 р.

Н. О. Мосол (м. Запоріжжя)

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЖІНОК В ПЕРІОД ОЧІКУВАННЯ ДИТИНИ

Постановка проблеми. Одним із актуальних питань сучасності є психічне та фізичне здоров'я майбутнього покоління. Збереження та зміцнення здоров'я матері та дитини, допомога молодим сім'ям виступає важливим пріоритетом соціальної політики України. Так, в Концепції безпечного материнства, одним із головних завдань є «вирішення питань щодо забезпечення сприятливих умов для збереження здоров'я жінок і новонароджених, найповнішої реалізації батьківських функцій та підвищення ролі і місця сім'ї в суспільстві» [3]. Водночас, дослідження